

*Pan jest moim pasterzem...
Chociażbym chodził ciemną doliną,
zła się nie ulękę,
Choćbym chodził w dolinie cienia śmierci,
nie będę się bał złego,
I choćbym musiał zstąpić w otchłań bez światła,
nie zlekę się niczego,
bo Ty jesteś ze mną,
Choćbym chodził w dolinie cienia śmierci...*

Akademickie pielgrzymki do Doliny Śmierci (1977–1982)

7 października 2008 r. przy parafii pw. Matki Boskiej Królowej Męczenników w Bydgoszczy, dekretem biskupa Jana Tyrawy zostało ustanowione Sanktuarium Królowej Męczenników, Kalwaria Bydgoska – Golgota XX Wieku. Powstałe sanktuarium wpisało się w realizację woli Ojca Świętego Jana Pawła II, który podczas pielgrzymki do Bydgoszczy 7 czerwca 1999 r. zlecił Kościołowi pielęgnowanie pamięci o męczennikach XX w.¹ Ta troska pamięci o Dolinie Śmierci obejmuje zarówno tych, którzy w tym miejscu zginęli jesienią 1939 r., jak i tych, którzy pamięć o nim przekazali następnym pokoleniom, czyniąc z niego miejsce nie tylko zadumy, ale i modlitwy o pojednanie. Niniejszy artykuł za cel stawia sobie próbę wyjaśnienia: kto i kiedy rozpoczął pielgrzymowanie do Doliny Śmierci, nadając jej charakter pasyjny?

Sięgając do historii tego miejsca, trzeba dostrzec, że Bydgoszcz już od samego początku okupacji została dotknięta hitlerowskim terrorem. Represje Niemców wobec mieszkańców miasta stanowiły odwet za stłumienie 3 września 1939 r. zbrojnej dywersji niemieckiej. Pośród miejsc martyrologii fordońska Dolina Śmierci stanowi symbol bydgoskiego męczeństwa czasów II wojny światowej. Masowe

¹ Dekret biskupa Jana Tyrawy z dnia 7.10.2008 r. ustanawiający Sanktuarium Królowej Męczenników, Kalwaria Bydgoska – Golgota XX Wieku, Archiwum Kurii Diecezjalnej w Bydgoszczy, N.881/2008/Bp.

aresztowania bydgoszczan rozpoczęły się już 5 września 1939 r., tj. od momentu wkroczenia wojsk hitlerowskich, i trwały do połowy listopada. Ze szczególną bezwzględnością uderzono w najbardziej aktywne jednostki polskiego społeczeństwa.

Działania te naziści przeprowadzili w ramach akcji „Tannenberg” oraz „Intelligenzaktion”, których celem była fizyczna likwidacja kierowniczych warstw narodu polskiego. Akcja „Tannenberg” miała miejsce we wrześniu 1939 r. na zapleczu frontu. Główną rolę w zbrodni odgrywał Wehrmacht oraz grupy operacyjne policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa. „Intelligenzaktion” rozpoczęła się z końcem września i trwała w Bydgoszczy do końca listopada 1939 r. Tym razem realizatorem pogromu były oddziały Selbstschutzu oraz grupy operacyjne policji, w przypadku Bydgoszczy było to Einsatzkommando 16 z Gdańska². Do 20 listopada 1939 r. na Pomorzu, w Wielkopolsce i na Śląsku rozstrzelano ok. 60 tys. przedstawicieli ziemiaństwa, wolnych zawodów, nauczycieli, księży, działacze organizacji społecznych i politycznych, jak również byłych wojskowych. W grupie tej znaleźli się – jak zauważa Maria Wardzyńska – także robotnicy i rolnicy – jeżeli równocześnie byli prezesami, sekretarzami lub skarbnikami legalnych stowarzyszeń i związków³. Różnie określa się rzeczywistą liczbę polskich strat jesienią 1939 r. na terenie Bydgoszczy. W 1974 r. Włodzimierz Jastrzębski sporządził imienną listę 4400 ofiar zbrodni niemieckich z obszaru rejencji bydgoskiej⁴. W 1977 r. Edmund Pyszczyński na podstawie protokołów ekshumacji oszacował, że do 20 listopada 1939 r. Niemcy w egzekucjach zamordowali 1864 osoby, z czego 1500 zostało ekshumowanych. W 1987 r. Tadeusz Jaszowski ustalił łączną liczbę ofiar na 6600⁵.

W październiku i listopadzie 1939 r. Niemcy przeprowadzili w Bydgoszczy kilkakrotnie akcję „oczyszczania”, która objęła również okolice miasta. Aresztowano wtedy wiele osób, które powróciły do Bydgoszczy z wojennej tułaczki⁶. Represje zostały wymierzone w poszczególne grupy zawodowe oraz środowiska społeczne.

² B. Chrzanowski, *Eksterminacja ludności polskiej w pierwszych miesiącach okupacji (wrzesień–grudzień 1939)*, w: *Stutthof hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988, s. 31.

³ M. Wardzyńska, „Intelligenzaktion” na Warmii, Mazurach i północnym Mazowszu, „Biuletyn IPN” 12–1 (2003–2004), s. 38.

⁴ K. Błażejewski, *Bydgoskich ofiar coraz mniej...*, [on-line], [dostęp 27.03.2009], dostępny: <http://bydgoszcz.naszemiasto.pl/wydarzenia/463441.html>

⁵ T. Jaszowski, *Bilans strat ludności Bydgoszczy w okresie II Wojny Światowej*, „Kalendarz Bydgoski” 1987, s. 67.

⁶ K. Ciechanowski, *Obóz dla internowanych (Internierungslager) w Bydgoszczy*, w: *Stutthof hitlerowski obóz koncentracyjny*, s. 59.

I tak, 14 października 1939 r. policja bezpieczeństwa i Selbstschutz dokonały licznych aresztowań nauczycieli. W samej tylko Bydgoszczy aresztowano ich 189⁷. Częściowo zabrano ich z domów, a częściowo ze szkół, z prowadzonych zajęć lekcyjnych, ponieważ wielu nauczycieli na wezwanie władz niemieckich podjęło pracę⁸. 18 i 19 października aresztowania objęły członków Polskiego Związku Zachodniego. W ciągu tych dni aresztowano blisko 1200 Polaków⁹. Pojmanych grupowano w byłych koszarach 15. Pułku Artylerii Lekkiej. Stajnie w koszarach przy ul. Gdańskiej we wrześniu i październiku 1939 r. stały się największym miejscem internowania ludności polskiej w Bydgoszczy. Równocześnie, począwszy od pierwszych dni października, rozpoczęto akcję rozładowywania założonego w koszarach obozu. W polskich okopach znajdujących się po obu stronach szosy Bydgoszcz-Koronowo w pobliżu leśniczówki w Tryszczyne od 1 do 10 października dokonano masowych egzekucji. Po wojnie ekshumowano zwłoki 704 osób, głównie mężczyzn w wieku 15–50 lat, kobiet oraz młodzieży w harcerskich i gimnazjalnych mundurkach¹⁰.

Po zapełnieniu trupami rowów strzeleckich w Tryszczyne, na miejsca eksterminacji przeznaczono piaskownię pod Borównem, lasy wokół lotniska, las Gdański oraz specjalnie wykopane groby w Miedzynie koło Fordonu, w dolinie nazywanej po wojnie Doliną Śmierci. Przyjmuje się, że pomiędzy 12 października a 11 listopada 1939 r. przeprowadzono sześć masowych egzekucji. Zginęli w nich Polacy, Żydzi, cywile, wojskowi, nauczyciele, kapłani – elita przedwojennej Bydgoszczy. 17 listopada dowódca oddziału SD-EK 16 „Bromberg” SS-Sturmabführer Rödler obwieścił zakończenie akcji „Intelligenzja” w Bydgoszczy.

Do dziś nie znamy rozmiarów tej zbrodni. Przeprowadzone w 1947 r. poszukiwania doprowadziły do odnalezienia masowych grobów w pobliżu szybowiska pod Fordonem. Ekshumacje zwłok przeprowadzone w dniach od 28 kwietnia do 2 maja 1947 r. (z wyłączeniem 1 maja) tylko częściowo pozwoliły ustalić liczbę zamordowanych osób. Odnaleziono 306 ciał, spośród których rozpoznano jedynie 39. Dokumentacja fotograficzna zbrodni umożliwiła identyfikację kolejnych

⁷ W. Jastrzębski, *Bydgoszcz pod niemieckim zarządem wojskowym*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. II: 1939–1945, red. M. Biskup, Bydgoszcz 2004, s. 89.

⁸ Tamże, s. 97.

⁹ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 159.

¹⁰ W pobliżu miejsc straceń w Tryszczyne w 1973 r. ufundowano klasztor Sióstr Karmelitanek Bosych.

ofiar. Udało się ustalić imienną listę 136 osób, które zginęły na polach Miedzynia¹¹. Do dziś nie dokonano całkowitej ekshumacji ofiar. Najczęściej przyjmuje się, że zginęło tu ok. 1200 osób. Nie brak jednak i obecnie opinii, że liczba ofiar wynosi 3 tys.¹². Tych, których ekshumowano, uroczystie pochowano na cmentarzu na Wzgórzu Wolności w Bydgoszczy. 31 sierpnia 1975 r. na wzgórzu nad Doliną Śmierci odsłonięto pomnik poświęcony pomordowanym.

Od kiedy jednak Dolina Śmierci stała się miejscem pielgrzymowania bydgoszczan? Kiedy stała się miejscem odprawiania Drogi Krzyżowej? Jaką rolę w tym pielgrzymowaniu odegrało Bydgoskie Duszpasterstwo Akademickie?

Jeden z inicjatorów budowy Kalwarii w Dolinie Śmierci, ks. Zygmunt Trybowski¹³, w 2003 r. zauważył: *Po II wojnie światowej wierny lud Boży prywatnie odprawiał w Dolinie Śmierci Drogę Krzyżową. Odważne Duszpasterstwo Akademickie z ks. infułatem Stanisławem Gruntem przy parafii św. Mikołaja w Fordonie i ks. Antonim Strycharzem z bydgoskiej Bazyliki co roku, 11 listopada, w sposób bardziej zorganizowany odprawiało tu Drogę Krzyżową. W tę tradycję wszedłem w 1983 r., kiedy na terenie Doliny Śmierci powstała nowa parafia pod wezwaniem Matki Boskiej Królowej Męczenników. Razem z Duszpasterstwem Akademickim „Martyria” w niedzielę po Wszystkich Świętych, nieprzerwanie, co roku, organizowana jest Droga Krzyżowa. Mimo niepogody, zwykle uczestniczy w niej od 500 do 700 osób z Bydgoszczy i okolicy, i uczestnicy często pytali, kiedy w Dolinie Śmierci powstaną stacje Drogi Krzyżowej. I tak, w 2000 r., z inicjatywy bydgoszczan oraz Domu Bydgoskiego Archikonfraterni Literackiej, powstał Społeczny Komitet Budowy Kalwarii Bydgoskiej – Golgoty XX Wieku¹⁴.*

To ważne świadectwo domaga się jednak uzupełnienia i wyjaśnienia, ze szczególnym uwzględnieniem roli, jaką w zachowaniu pamięci

¹¹ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia*, Warszawa 1974, s. 80–83. Pośród rozstrzelanych przedstawicieli inteligencji nie zabrakło kapłanów. W Dolinie Śmierci zginęli: ks. Lucjan Kukułka – prefekt II Liceum i Gimnazjum Humanistycznego im. Marszałka Rydza-Śmigłego w Bydgoszczy, ks. Aleksander Rożek – prefekt III Liceum i Gimnazjum Humanistycznego im. Mikołaja Kopernika w Bydgoszczy, kapelan Szkoły Podchorążych w Bydgoszczy – ks. Wiktor Szyłkiewicz oraz ks. Franciszek Ksawery Laczkowski, proboszcz z Brzozy.

¹² M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, s. 158.

¹³ Ks. Zygmunt Trybowski (1.12.1937–25.12.2002). W latach 1983–2002 proboszcz parafii pw. Matki Boskiej Królowej Męczenników. Budowniczy świątyni-pomnika upamiętniającego pomordowanych w Dolinie Śmierci.

¹⁴ Z. Trybowski, *Tradycja Kalwarii Fordońskiej*, w: *Kalwaria Bydgoska. Golgota XX Wieku*, red. A. Grzybek, Bydgoszcz 2009, s. 11.

o Dolinie Śmierci spełniło Bydgoskie Duszpasterstwo Akademickie. Wywiady telefoniczne przeprowadzone z ks. Stanisławem Gruntem¹⁵, proboszczem parafii pw. św. Mikołaja w Fordonie w latach 1975–1989, oraz z ks. Franciszkiem Kameckim, duszpasterzem Ośrodka Duszpasterstwa Akademickiego „Emaus”¹⁶ w latach 1977–1982, dają podstawę do jednoznacznego stwierdzenia, że przed 1977 r. nie było żadnych zorganizowanych grup modlących się w Dolinie Śmierci. Skąd zatem na fordońskich górkach znaleźli się studenci i jak doszło do zainicjowania studenckiego pielgrzymowania do tego miejsca?

1 stycznia 1973 r. miejscowość Fordon, licząca wtedy 8 tysięcy mieszkańców, została włączona do Bydgoszczy. O scaleniu obydwu miast zadecydowało podjęcie w 1969 r. decyzji o lokalizacji i budowie na obszarze pomiędzy Bydgoszczą a Fordonem nowego kampusu Akademii Techniczno-Rolniczej oraz konieczność znalezienia dla Bydgoszczy terenów pod budowę dzielnicy mieszkaniowej na 80 tys. mieszkańców. Kwestia ta stała się 12 kwietnia 1975 r. przedmiotem spotkania księży dziekanów i wicediekanów miasta Bydgoszczy z ks. kard. Stefanem Wyszyńskim, podczas której ks. Franciszek Welc przedstawił problem budowy nowego kompleksu ATR zlokalizowanego pomiędzy dawną granicą Bydgoszczy a dzielnicą Fordon, leżącą na terenie diecezji chełmińskiej. Budowa nowego kompleksu akademickiego, w którym zamieszkać miało, jak planowano, 7 tys. studentów, stawiała kwestię przejęcia opieki duszpasterskiej nad powstającym osiedlem akademickim¹⁷. Już 28 kwietnia 1975 r. kard. Stefan Wyszyński skierował list do biskupa Bernarda Czaplińskiego, ordynariusza diecezji chełmińskiej, w związku z budową kompleksu budynków ATR, w którym prosił biskupa o ocenę zaistniałej sytuacji i o propozycję duszpasterskiego jej rozwiązania. Stąd z dniem 1 lipca 1977 r. do parafii św. Mikołaja w Fordonie, z zadaniem utworzenia nowego Ośrodka Duszpasterstwa Akademickiego, skierowany został ks. Franciszek Kamecki¹⁸. Inauguracja DA „Emaus” nastąpiła 5 października 1977 r. Autorem nazwy „Emaus” jest ks. Franciszek, który wziął pod uwagę peryferie dalekie od centrum Bydgosz-

¹⁵ Ks. Stanisław Grunt był proboszczem parafii pw. św. Mikołaja w Fordonie od 1.07.1975 do 15.06.1989 r. Bezpośrednio opiekował się studentami jedynie podczas wakatu na stanowisku duszpasterza ODA „Emaus”.

¹⁶ ODA „Emaus” istniał przy parafii św. Mikołaja w Fordonie od 1977 do 1992 r.

¹⁷ Akta Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie, Teczka Duszpasterstwo Akademickie 1971–1999, Pismo ks. Franciszka Welca do Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie z 18.04.1975 r.

¹⁸ Archiwum diecezjalne w Pelplinie, Akta parafialne Bydgoszcz Fordon, parafia św. Mikołaja, dekret ks. Franciszka Kameckiego z 24.06.1977 r.

czy oraz idee ewangelicznego towarzyszenia Jezusa uczniom w drodze. Starania o utworzenie nowego ODA w Fordonie nie uszły uwadze SB. W zachowanym meldunku kpt. Cz. Dmytrzaka z 20 października 1976 r. znajdują się informacje o *plotkach na temat utworzenia nowego duszpasterstwa akademickiego w Fordonie w związku z budową nowego osiedla mieszkaniowego dla studentów*. W meldunku Dmytrzaka znalazła się również nieprawdopodobna informacja, że *ks. Welc widzi potrzebę zmiany dotychczasowych granic diecezji i przyłączenie Fordonu do Gniezna*¹⁹.

Informacje o nowo powstającym DA w Fordonie, nim jeszcze rozpoczęło swoją działalność, znalazły się we wrześniu 1977 r. na biurku I Sekretarza Komitetu Wojewódzkiego w Bydgoszczy, Józefa Majchrzaka: *W dniu 1 lipca br. ordynariusz diecezji chełmińskiej mianował ks. mgr Franciszka Kameckiego – absolwenta KUL, wikariuszem parafii Bydgoszcz – Fordon z zaleceniem „organizowania i prowadzenia DA”. Wymieniony nie nawiązał jeszcze kontaktów z innymi DA miasta Bydgoszczy. Nie podjął również działalności organizacyjnej. Powołanie nowego ODA podporządkowanego diecezji chełmińskiej nie zyskało aprobaty duszpasterzy bydgoskich. Uważają oni, że wszystkie ODA miasta Bydgoszczy powinny podlegać diecezji gnieźnieńskiej. W związku z tym wysuwali propozycje włączenia Fordonu w granice tej diecezji, względnie zorganizowania ODA w kościele położonym w pobliżu Fordonu, a należącym jeszcze do diecezji gnieźnieńskiej*²⁰.

W poszukiwaniu skutecznej formuły prowadzenia DA ks. F. Kamecki rozmawiał z bydgoskimi duszpasterzami akademickimi: z ks. F. Welcem, duszpasterzem Centralnego Ośrodka DA „Viator” w Bydgoszczy, ks. R. Kiełczewskim ODA – „Św. Trójca” i ks. A. Strycharzem CM z DA „Stryzek”. Dzwonił do jezuitów w Lublinie, kontaktował się również z ks. T. Uszyńskim, rektorem kościoła akademickiego św. Anny w Warszawie²¹. Rozmowy na temat DA ks. F. Kameckiego z ks. T. Uszyńskim zaowocowały sięgnięciem po doświadczenie warszawskiego duszpasterstwa akademickiego, które od pierw-

¹⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN) BU 0713/157, Diecezja Gnieźnieńska, Informacje meldunki 975-lecie diecezji i działalność kurii za lata 1973–76, Meldunek kpt. Cz. Dmytrzaka do Naczelnika Wydziału IV Departamentu MSW w Warszawie z dnia 20.10.1976 r.

²⁰ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 51/11, Informacje z Komendy KW MO 1977 do Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Bydgoszczy z dn. 17.09.1977 r. dot. działalności DA w środowisku młodzieży bydgoskiej w roku akademickim 1976/1977, s. 57.

²¹ S. Dzwoniarska, *Droga do Emaus, w: 40 lat Duszpasterstwa Akademickiego w Bydgoszczy*, red. E. Małachowski, Bydgoszcz 2004, s. 135.

szej niedzieli listopada 1966 r. corocznie pielgrzymowało kilkoma grupami w marszu gwiazdzistym do Palmir na cmentarz pomordowanych przez Niemców w ramach akcji AB więźniów Pawiaka. Inicjatywa warszawskich ODA gromadziła na mszy św. w Palmirach po kilkaset osób²². Kalendarz zajęć Komisji Episkopatu Duszpasterstwa Akademickiego na rok akademicki 1977/78 przewidywał listopadowe pielgrzymki DA na miejsce straceń, co miało być również sposobnością do modlitw za zmarłych profesorów, duszpasterzy i studentów²³. Z czasem inicjatywa duszpasterza DA „Emaus” służyć miała integracji nie tylko duszpasterstwa fordońskiego, ale i całego Duszpasterstwa Akademickiego Bydgoszczy. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że pielgrzymowanie do miejsc straceń poza Warszawą i Bydgoszczą było również doświadczeniem salezjańskiego ODA „Płomień” ze Słupska, które w latach 70. XX w. dość często pielgrzymowało do Piaśnicy koło Wejherowa, miejsca męczeństwa ludności kaszubskiej oraz duchowieństwa diecezji chełmińskiej jesienią 1939 r.²⁴

Pierwsza pielgrzymka DA do Doliny Śmierci miała miejsce 6 listopada 1977 r., w pierwszą niedzielę po uroczystości Wszystkich Świętych. Uczestniczyło w niej 14 osób. W *Kronice DA „Emaus”* ks. F. Kamecki zapisał, że po wyprawie do Doliny Śmierci w salce DA została odprawiona msza św., po której nastąpiła agapa, czyli chleb z marmoladą oraz herbata²⁵. Rok później, 12 listopada 1978 r., w pielgrzymce brało udział 21 uczestników²⁶. Zupełnie inny wymiar miała 11 listopada 1979 r. trzecia pielgrzymka, w której uczestniczyli studenci DA „Stryzek”, „Viator” i ODA „Św. Trójca”. Drogę Krzyżową prowadził ks. Antoni Strycharz CM, duszpasterz „Stryzka”, a obecni byli również duszpasterze: „Viatora” – ks. Franciszek Welc oraz ODA „Św. Trójca” – ks. Ryszard Kielczewski. Według ks. F. Kameckiego, obecnych było ok. 200 młodych. Według opinii uczestników – od 180 do 250 osób. Tak duże zgromadzenie młodych ludzi pod przewodnictwem księży nie uszło uwadze SB. Ks. F. Kamecki zapisał, że *SB zabiegała, ażeby pielgrzymkę odwołać. W tym czasie odbyły się konkurencyjne imprezy, film dla studentów, zebranie dla*

²² M. Szumowski, *Duszpasterstwo akademickie w Archidiecezji Warszawskiej w latach 1928–1992*, Warszawa 2000, s. 128.

²³ Informator DA „Emaus” na r. 1977/78, w: *Kronika DA „Emaus” 1977–1982*.

²⁴ M. Babicz, *Ośrodek Duszpasterstwa Akademickiego „Płomień” przy parafii Świętej Rodziny i Św. Judy Tadeusza w Słupsku w latach 1974–1987*, „Seminare” 20 (2004), s. 528.

²⁵ *Kronika DA „Emaus” 1977–1982*, zapis z dnia 6.11.1977 r.

²⁶ Tamże, zapis z dnia 12.11.1978 r.

młodzieży internatu²⁷. Zachował się meldunek naczelnika Wydziału IV KW MO w Bydgoszczy, kpt. Marka Rascha, który opisując przebieg Drogi Krzyżowej w Dolinie Śmierci w dniu 11 listopada 1979 r., jako organizatorów wymienił ks. F. Welca i ks. F. Kameckiego. Rozważania prowadził ks. A. Strycharz, który ośmielił się wspomnieć o *Warszawie opuszczonej przez swoich sojuszników w 1944 r.* Według opinii SB, w pielgrzymce uczestniczyło 100 studentów i młodzieży i czterech księży. Uwadze SB nie uszło, że *pielgrzymka piesza z Fordonu do Doliny Śmierci wyszła o godz. 14.00 spod kościoła św. Mikołaja, pokonując 3 kilometry, a o godz. 14.15 jej drugi promień wyruszył spod akademików ATR przy ul. Kaliskiego*²⁸. Zwyczaj promienistego pielgrzymowania trwał do 1981 r. Przemarsz młodzieży do Doliny Śmierci i nabożeństwo Drogi Krzyżowej, według opinii SB, nie wywołało większego zainteresowania mieszkańców Fordonu²⁹.

Rok później, w 1980 r., w IV pielgrzymce, 16 listopada, uczestniczyło, według zapisków ks. F. Kameckiego, 200 osób³⁰. Meldunek kierownika Sztabu KW MO w Bydgoszczy, płk. Zenona Dryndy, nadany do Warszawy jeszcze tego samego dnia, informował, że *w imprezie, podczas której odprawiono drogę krzyżową uczestniczyło ok. 90 studentów oraz 4 księży. Impreza miała charakter wyłącznie religijny*³¹.

W 1981 r. V Pielgrzymka Młodzieży Akademickiej odbywała się w atmosferze strajków studenckich. 8 listopada, przy bardzo złej pogodzie, na modlitwę różańcową do Doliny Śmierci udało się 120–140 osób, reprezentujących wszystkie ośrodki DA Bydgoszczy³². Modlitwę animowali studenci z DA „Emaus”. Agenci SB zauważyli, że uczestniczyło w niej ok. 80 studentów z ośrodków DA w Bydgoszczy i trzech księży – duszpasterzy akademickich³³. Uroczystość roz-

²⁷ Tamże, zapis z dnia 11.11.1979 r.

²⁸ AIPN BU 0713/258 DA – materiały z terenu dot. struktury, statut DA, wystąpień, duszpasterzy akademickich, działalności antysocjalistycznej, powiązań z elementami antysocjalistycznymi za lata 1975–1980, Meldunek Naczelnika Wydziału IV KW MO w Bydgoszczy kpt. M. Rascha o przebiegu drogi krzyżowej w Dolinie Śmierci z dnia 11.11.1979 r., k. 166.

²⁹ AIPN By 077/335, t. 34, Informacje do wojewódzkiej instancji partyjnej w Bydgoszczy 1979–1980, Informacja płk. Zenona Dryndy, Zastępcy Komendanta Wojewódzkiego MO ds. SB w Bydgoszczy z dnia 12.11.1979 r., k. 61–62.

³⁰ *Kronika DA „Emaus” 1977–1982*, zapis z dnia 16.11.1980 r.

³¹ AIPN By 077/337, t. 2, Meldunki o sytuacji polityczno-operacyjnej w województwie 16.10.–31.12.1980, Meldunek Kierownika Sztabu KW MO w Bydgoszczy płk. Zenona Dryndy, Zastępcy Komendanta Wojewódzkiego ds. SB w Bydgoszczy z dnia 16.11.1980 r., k. 139, oraz AIPN By 077/490, t. 3, Informacja do wojewódzkiej instancji partyjnej w Bydgoszczy za okres od 1.10. do 30.11.1980 r., meldunek płk. Z. Dryndy z dnia 16.11.1980 r., k. 226.

³² *Kronika DA „Emaus” 1977–1982*, zapis z dnia 8.11.1981 r.

³³ AIPN BU 0713/299, t. 2, Meldunki operacyjne z Wydziału IV KW MO w Bydgoszczy za okres od 5.08.1981 do 30.12.1981 r., Meldunek z dnia 11.11.1981 r., k. 294.

poczęła się modlitwą ks. Jana Szejtera, duszpasterza ODA „Viator” za pomordowanych. Potem jedna z uczestniczek nawiązała w swym wystąpieniu do wydarzeń grudnia 1970 r. przed bramy nr 2:

*Płacz matko Polko
Polsko pożałuj swych synów złożonych w jałowej ziemi
Do śmierci niegotowych.
Nie pamięć żywych
próbowali utopić w grotesce,
o przewrotności losu,
który uczczenie zabitego
nazywa działalnością wywrotową,
o cmentarzu na bruku czekający swoich dni.
Pan dał siłę swojemu ludowi
Pan porozwierał pięści
Pan pobłogosławił chlebowi
Pan obronił „Człowieka z żelaza”*

Modlono się nie tylko za pomordowanych przez Niemców, ale też za „więzionych za przekonania”. Uczestnicy pielgrzymki, jak zapisali w swych meldunkach esbecy, *zachowywali się spokojnie, nie wznosili okrzyków i nie posiadali transparentów*³⁴.

Po raz szósty, już w stanie wojennym, studentów do Doliny Śmierci poprowadził nowy duszpasterz ODA „Emaus”, ks. Piotr Moskał³⁵. 24 października proboszcz parafii w Bydgoszczy Fordonie ks. Stanisław Grunt zwrócił się do Urzędu ds. Wyznań z prośbą o wyrażenie zgody na zorganizowanie mszy św. i procesji w dniu 7 listopada w Dolinie Śmierci³⁶. Liczono się z możliwością zakazu przeprowadzenia modlitw, w tym przypadku (jak zaświadcza zapis w księdze ogłoszeń ODA „Emaus”) planowano odprawienie nabożeństwa w intencji poległych o godz. 12.15 w kościele³⁷. Ograniczenia stanu wojennego sprawiały, że po raz pierwszy do Doliny Śmierci wyruszono

³⁴ AIPN By 077/337, t. 6, Meldunki o sytuacji polityczno-operacyjnej w województwie 1.10–15.11.1981 r., Meldunek z dnia 8.11.1981 r., k. 212.

³⁵ Ks. Piotr Moskał 1.07.1982 r. został wikariuszem u św. Mikołaja w Fordonie. Od 21.09.1982 do 3.07.1984 r. był duszpasterzem akademickim przy Ośrodku Centralnym DA „Emaus” w Bydgoszczy Fordonie. Ks. Franciszek Kamecki 1.07.1982 r. objął parafię w Grucznie.

³⁶ AIPN By 077/337, t. 13, Meldunki o sytuacji polityczno-operacyjnej w województwie 1.10–31.12.1982 r., Meldunek ppłk. mgr. Stefana Stefanowskiego, Zastępcy Komendanta Wojewódzkiego ds. SB w Bydgoszczy z dnia 25.10.1982 r., k. 73.

³⁷ Zeszyt ogłoszeń ODA „Emaus” (msza akademicka) lata 1981–1993. Ogłoszenia ks. P. Moskała z dnia 26.10.1982 r.

o godz. 14.00 ze skrzyżowania ul. Sielskiej i brukowanej drogi prowadzącej do Doliny Śmierci. Tym razem w programie pielgrzymki był różaniec, msza św. oraz procesja za zmarłych³⁸. Na nabożeństwie nie zabrakło funkcjonariuszy SB. Meldunek ppłk. mgr. Stefana Stefanowskiego zawiera krótkie streszczenie dziesięciominutowego kazania ks. P. Moskala, które dotyczyło *tragicznych dni września 1939 z podkreśleniem, że Niemcy chcąc budować swoje szczęście stworzyli piekło innym narodom. Ks. Moskal podkreślił, że każda doktryna bazująca na walce klas prowadzi do nienawiści między ludźmi. Jedyne religia, która bazuje na miłości i wybaczeniu jest wybawieniem dla ludzi*. W uroczystości, według SB, wzięło udział trzech księży i ok. 350 osób³⁹.

Utworzona dekretem bp. Mariana Przykuckiego, ordynariusza diecezji chełmińskiej, 26 sierpnia 1983 r., parafia pw. Matki Boskiej Królowej Męczenników, zlokalizowana u wrót Doliny Śmierci, przejęła animację Drogi Krzyżowej. 7 listopada miała miejsce pierwsza parafialna Droga Krzyżowa i procesja w Dolinie Śmierci, co nie oznacza, że nie uczestniczyli w niej studenci, o czym świadczą zapisy w ogłoszeniach DA „Emaus”⁴⁰. Od jesieni 1987 r. koordynację Drogi Krzyżowej przejęło na siebie powstałe przy parafii DA „Martyria”. Od 3 do 7 października 1987 r. rekolekcje przed odpustem parafialnym Matki Bożej Królowej Męczenników głosił diecezjalny duszpasterz akademicki diecezji chełmińskiej, ks. Antoni Dunajski⁴¹. W trakcie tych rekolekcji lub też krótko po nich doszło do spotkania, na którym poruszono kwestię utworzenia DA przy parafii MB Królowej Męczenników. Spotkaniu przewodniczył ks. dr A. Dunajski, a obecni byli: ks. proboszcz Z. Trybowski, ks. S. Pozorski – duszpasterz DA „Emaus” oraz ks. Krzysztof Lewandowski. Po burzliwej dyskusji – jak zapisał kronikarz DA „Martyria” – na temat utworzenia „filii” DA „Emaus” ze Starego Fordonu, zdecydowano o powstaniu nowego DA, które-

³⁸ Archiwum kościoła Klarysek, Ogłoszenia duszpasterskie za lata 1980–1993, Komunikaty ks. Jana Szejtera dla młodzieży akademickiej i ze szkół średnich z dn. 31.10.1982 r.

³⁹ AIPN By 077/337, t. 13, Meldunki o sytuacji polityczno-operacyjnej w województwie 1.10.–31.12.1982 r. Meldunek ppłk. mgr. Stefana Stefanowskiego, Zastępcy Komendanta Wojewódzkiego ds. SB w Bydgoszczy z dnia 7.11.1982 r., k. 107.

⁴⁰ Zeszyt ogłoszeń ODA „Emaus” (msza akademicka) lata 1981–1993, ogłoszenie z dnia 6.11.1983 r. ks. P. Moskala: *Dzisiaj o godz. 14.00 tradycyjne nabożeństwo za pomordowanych w Dolinie Śmierci. Będzie Droga Krzyżowa w Dolinie i Msza. Zbieramy się na placu budowy oraz ogłoszenie z dnia 4.11.1984 r.*, ks. S. Pozorskiego: *Dzisiaj tradycyjne nabożeństwo za pomordowanych w Dolinie Śmierci o godz. 14.30. Zbieramy się na placu budowy kaplicy*.

⁴¹ Z. Trybowski, *Miujmy czynem i prawdą. Parafia Matki Boskiej Królowej Męczenników*, Bydgoszcz 1994, s. 179.

go duszpasterzem będzie ks. K. Lewandowski⁴². Nazwę duszpasterstwa „wymyślił” ks. Antoni Dunajski. Wspomnienie męczenników II wojny światowej z fordońskiej Doliny Śmierci stało się wyzwaniem dla młodych, jak być świadkiem wiary.

Historia Drogi Krzyżowej w Dolinie Śmierci zainspirowana została zatem przez fordońskie Duszpasterstwo Akademickie w 1977 r. Na podstawie przebadanych dokumentów należy stwierdzić, że dzieje *via crucis* w tym miejscu związane są właśnie z inicjatywą ks. F. Kameckiego i DA „Emaus”. Studenckie pielgrzymowanie bydgoskich oddziałów Duszpasterstwa Akademickiego staje u podwalin Sanktuarium Królowej Męczenników, Kalwarii Bydgoskiej – Golgoty XX Wieku.

Summary

Academic Pilgrimages to the Death Valley in Bydgoszcz (1977–1982)

The author of the article presents the history of the Death Valley in Bydgoszcz, which at the beginning of World War II bore witness to mass executions of Polish people. He also discusses the origins of this site as a pilgrimage destination and a place of prayer for the residents of Bydgoszcz, and then moves on to explain the significance of the local Academic Ministry in the pilgrimages of the 1970s and 1980s. To justify his opinions, the author uses archival sources and also investigates secret police reports held in the Archives of the National Remembrance Institute (IPN).

⁴² *Kronika DA „Martyria” 1987–1997*. Ks. Krzysztof Lewandowski był duszpasterzem „Martyrii” w latach 1987–1988, następnie ks. Tomasz Cyl (1988–1992), a od 1992 r. studentami opiekuje się ks. Krzysztof Buchholz.